

---

---

પ્રવચન નં. ૧૫, શ્લોક-૧૬, ગાથા-૯,૧૦ સોમવાર, ફાગણ વદ ૪, તા.૧૫-૦૩-૧૯૭૧

---

---

ગુજરાતી ચાલે છે. આ 'નિયમસાર' જીવ અધિકાર, ૯મી ગાથા. એમાં ધર્માસ્તિકાયનું વર્ણન આવી ગયું. જીવનું, પુદ્ગલનું, ધર્માસ્તિકાયનું (વર્ણન) આવી ગયું અને અધર્માસ્તિકાયનું (વર્ણન) હવે ચાલે છે.

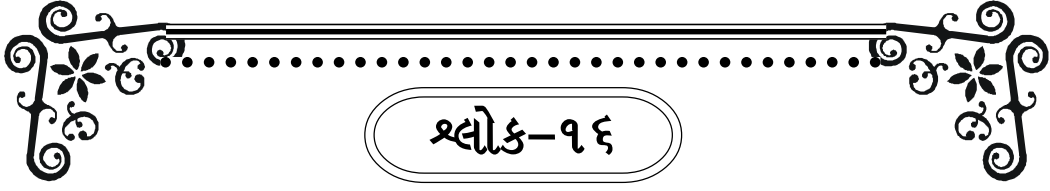
‘સ્વભાવસ્થિતિક્રિયારૂપે અને વિભાવસ્થિતિક્રિયારૂપે પરિણત જીવ-પુદ્ગલોને સ્થિતિનું (સ્વભાવસ્થિતિનું અને વિભાવસ્થિતિનું) નિમિત્ત તે અધર્મ છે.’ પરમાણુ હો કે જીવ હો, પોતાની સ્વભાવસ્થિતિ કરે, જેમ જીવ સિદ્ધમાં ઊર્ધ્વગતિ કરે તોપણ એ સ્વભાવગતિ કહેવાય, એને ધર્માસ્તિ નિમિત્ત છે અને સ્થિર થાય એને અધર્મનું નિમિત્ત છે.

એમ પરમાણુઓ સ્વભાવરૂપે એકલો ગતિ કરે તો એ સ્વભાવગતિ. પરમાણુ એક સ્થાનમાં ઠરે એ તો સ્વભાવસ્થિતિ ક્રિયા, અને પુદ્ગલો સ્કંધ જે આમ ગતિ કરે તો એ દરેક પરમાણુ વિભાવગતિની પરિણતિએ ક્રિયા કરે. એક એક પરમાણુ સ્વતંત્ર (છે). વિભાવપણે પરિણમતો એક-એક પરમાણુ ગતિ કરે એમાં ધર્માસ્તિ નિમિત્ત અને વિભાવરૂપે પરિણમન કરીને પરમાણુ ત્યાં સ્થિર થાય તે સ્કંધ, એ સ્કંધ માહલા પરમાણુની વાત છે ને? એને અધર્માસ્તિનું નિમિત્ત છે. જુઓ! સમય-સમયનો પરમાણુ સ્કંધમાં હોવા છતાં, વિભાવરૂપે પરિણમ્યો છતાં એ સ્વતંત્ર છે. સમજાણું કાંઈ? સ્કંધમાં પરમાણુ હોવા છતાં અને એ વિભાવરૂપ પરિણમન છે એનું. એ પરને લઈને નહિ, એની પોતાની યોગ્યતાને લઈને વિભાવરૂપ પરિણમન છે. એમ જીવનું પણ ગતિ આદિમાં સંસાર દશામાં વિભાવરૂપે ગતિનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. વિભાવિક હોવા છતાં એને પરને કારણે એ પરિણમન વિભાવ છે એમ નથી. એવી સ્વતંત્ર સ્થિતિ છે.

‘નિમિત્ત તે અધર્મ છે.’ નીચે ખુલાસો કર્યો છે. ‘સિદ્ધદશામાં જીવ સ્થિર રહે તે જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે. અને સંસારદશામાં સ્થિર રહે તે જીવની વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે.’ આત્મા એક ઠેકાણે રહે તો એ એની વૈભાવિક ક્રિયા છે. ‘એકલો પરમાણુ સ્થિર રહે તે પુદ્ગલની સ્વાભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે અને સ્કંધ સ્થિર રહે તે પુદ્ગલની (સ્કંધમાના દરેક પરમાણુની) વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે.’ પોતાને કારણે સ્થિર રહ્યો, પોતાને કારણે વૈભાવિક હોવા છતાં પોતાને કારણે સ્થિર (થાય) એમાં ધર્માસ્તિનું નિમિત્ત (છે). ‘આ જીવ-પુદ્ગલની સ્વાભાવિક તેમ જ વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયામાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે.’ હવે આકાશ અને કાળ બે રહ્યા.

‘(બાકીનાં) પાંચ દ્રવ્યોને અવકાશદાન (-અવકાશ દેવો તે રહેવાનું સ્થાન) જેનું લક્ષણ છે તે આકાશ છે.’ તે પણ ભગવાને છ દ્રવ્યમાં આકાશ દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે એમ જોયું. ‘(બાકીનાં) પાંચ દ્રવ્યોને વર્તનાનું નિમિત્ત તે કાળ છે.’ કાળ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો છે, એના પરિણમનમાં નિમિત્તકારણ કાળ છે. ‘(જીવ સિવાયનાં) ચાર અમૂર્ત દ્રવ્યોના શુદ્ધ ગુણો છે;...’ જીવ સિવાયના ચાર અમૂર્ત. પુદ્ગલ સિવાય, ધર્માસ્તિ-અધર્માસ્તિ, આકાશ, કાળના શુદ્ધ ગુણો છે. ‘તેમના પર્યાયો પણ તેવા (શુદ્ધ જ) છે.’ ચાર દ્રવ્યોમાં કોઈ દિ’ અશુદ્ધતા હોતી નથી. પરમાણુ અને જીવ સિવાય ચાર દ્રવ્ય છે એમાં અશુદ્ધતા કોઈ દિ’ (થતી) નથી.

‘[હવે નવમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતા ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક દ્વારા છ દ્રવ્યની શ્રદ્ધાનું ફળ વર્ણવે છે :]’



## શ્લોક-૧૬

(માલિની)

इति जिनपतिमार्गाम्भोधिमध्यस्थरत्नं  
 द्युतिपटलजटालं तद्धि षड्द्रव्यजातम् ।  
 हृदि सुनिशितबुद्धिर्भूषणार्थं विधत्ते  
 स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥१६॥

[શ્લોકાર્થ :-] એ રીતે તે ષટ્દ્રવ્યસમૂહરૂપી રત્નને-કે જે (રત્ન) તેજના અંબારને લીધે કિરણોવાળું છે અને જે જિનપતિના માર્ગરૂપી સમુદ્રના મધ્યમાં રહેલું છે તેને-જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ હૃદયમાં ભૂષણાર્થે (શોભા માટે) ધારણ કરે છે, તે પુરુષ પરશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે (અર્થાત્ જે પુરુષ અંતરંગમાં છ દ્રવ્યની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે છે, તે મુક્તિલક્ષ્મીને વરે છે). ૧૬.

## શ્લોક-૧૬ ઉપર પ્રવચન

इति जिनपतिमार्गाम्भोधिमध्यस्थरत्नं  
 द्युतिपटलजटालं तद्धि षड्द्रव्यजातम् ।  
 हृदि सुनिशितबुद्धिर्भूषणार्थं विधत्ते  
 स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥१६॥

‘એ રીતે તે ષટ્દ્રવ્યસમૂહરૂપી રત્ન...’ છ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરી. ‘ષટ્દ્રવ્યસમૂહરૂપી રત્નને-કે જે (રત્ન) તેજના અંબારને લીધે કિરણોવાળું છે...’ એટલે કે દરેક દ્રવ્ય પોતાની શક્તિથી નભેલું છે. ‘તેજના અંબારને લીધે કિરણોવાળું છે...’ પોતાની શક્તિના ભાવથી જ એ પોતે પરિણમી રહ્યું છે. ષટ્દ્રવ્ય ભગવાનના શાસ્ત્રમાં છે એ બીજે ક્યાંય હોતા નથી. સમજાણું કાંઈ? અને ષટ્દ્રવ્યની પર્યાય સ્વાભાવિક કે વિભાવિક, એમાં ચાર સિવાય, જીવ અને પુદ્ગલની બંને સ્વતંત્ર તે તે સમયની છે.

‘અને જે જિનપતિના માર્ગરૂપી સમુદ્રના મધ્યમાં...’ વીતરાગના માર્ગના છ દ્રવ્ય છે

એમ કહે છે. સર્વજ્ઞ સિવાય એ બીજે ક્યાંય હોય નહિ. ધર્માસ્તિ અને અધર્માસ્તિ બીજે નથી. ધર્માસ્તિ, અધર્માસ્તિ ન હોય તો લોક-અલોકના બે ભાગ જ ન હોઈ શકે. લોક અને અલોકના બે ભાગ છે તેથી બન્ને દ્રવ્યો અનાદિઅનંત સ્થિર છે. ચૌદ બ્રહ્માંડમાં સ્થિર છે. એ જિનપતિના માર્ગ, વીતરાગના માર્ગની અંદર 'સમુદ્રના મધ્યમાં રહેલું છે તેને-જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ હૃદયમાં ભૂષણાર્થે...' છએ દ્રવ્યને સિદ્ધ કરીને, ધર્માજીવ પોતાના અનુભવની દૃષ્ટિ સહિત, છ દ્રવ્યની શ્રદ્ધા પોતાની શોભા અર્થે ધારે છે, એમ કહે છે. 'ધારણ કરે છે, તે પુરુષ...' આત્મામાં અંતર એક દ્રવ્યની આશ્રય દૃષ્ટિ થતાં, અનુભવ થઈને જે સમ્યક્ થાય, એને ષટ્દ્રવ્યનું વ્યવહારે જ્ઞાન સાચું હોય છે એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? સ્વદ્રવ્યના ચૈતન્યના અવલંબને જેને આત્મદ્રવ્યનું જ્ઞાન યથાર્થ હોય, એને આવા ષટ્દ્રવ્યનું વ્યવહારું જ્ઞાન પણ સાચું હોય, એમ સિદ્ધ કરે છે. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- એકલો હોય, છ દ્રવ્ય ન હોય...

ઉત્તર :- એ ન હોય તો એવી વસ્તુ જ નથી. ષટ્દ્રવ્યનું જ્ઞાન તો એક સમયની પર્યાયમાં સમાઈ જાય છે. એક સમયની પર્યાય જ એને સમાડનારું છે. આ તો અનંતી પર્યાયનો પિંડ. શું કહ્યું એ? એક સમયની જ્ઞાનની અવસ્થા છ દ્રવ્યને જાણે એવી એની તાકાત છે. એટલી જાણે તો એ એક સમયની પર્યાય જાણે. પણ એ પર્યાયનું જ્ઞાન પણ દ્રવ્યના જ્ઞાન વિના પર્યાયનું જ્ઞાન સાચું હોઈ શકે નહિ. એમ કહે છે.

મુમુક્ષુ :- બધા જ્ઞાન ઉપર ચોકડી મારો છો.

ઉત્તર :- કારણ કે એક જ સમયની જ્ઞાનની દશામાં છ દ્રવ્ય જાણવાની તાકાત છે. એવી એક સમયની જ્ઞાનની પર્યાય સામર્થ્યવાળી છે. જેણે છ દ્રવ્યને જાણ્યા, કબૂલ્યા, તે એક સમયની પર્યાય કબૂલી. પણ એક સમયની પર્યાયની કબૂલાત ક્યારે યથાર્થ કહેવાય? વસ્તુની દૃષ્ટિ થઈ એ જ્ઞાયકમૂર્તિ શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુ. છ દ્રવ્યમાં તો અનંતા સિદ્ધો આવી ગયા. આવી ગયા કે નહિ? એ બધાની શ્રદ્ધાનું વિકલ્પનું જે જ્ઞાન, એને સાચું હોય કે જેને આત્મા અખંડ આનંદમૂર્તિ, અભેદ શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ એનો અનુભવ થઈને સમ્યગ્દર્શન હોય, એને આ છ દ્રવ્યનું વ્યવહારનું જ્ઞાન સાચું હોય. ભારે! સમજાય છે કાંઈ?

કાલે બપોરે આપણે નહોતું આવ્યું? બપોરે આવ્યું હતું ને? સ્વદ્રવ્યનું જ્ઞાન જેને હોય, એ પાણીની શીતળતાનો અને ઉષ્ણતાનો ભેદ જાણે. એનું વ્યવહારું જ્ઞાન સાચું હોય. સ્વદ્રવ્યનું જેને જ્ઞાન હોય એ શાક અને લવણની ખારાશની જુદાઈને એ વાસ્તવિક જાણે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

(અહીંયા) કહે છે કે આવું જેને છ દ્રવ્યનું વાસ્તવિક (જ્ઞાન થાય), એમાં તો કારણ પરમાત્મા, કાર્ય પરમાત્મા બધું આવી ગયું ને? કારણજીવ, કાર્યજીવ એમાં આવી ગયું. સમજાણું કાંઈ? ત્રિકાળી ભગવાનઆત્મા, મહાપ્રભુ, એની જેને અંતરમાં દૃષ્ટિ અને ભાન છે તેને છ

દ્રવ્યનું જ્ઞાન હોય છે, તે મોક્ષનો કામી, મોક્ષમાં અલ્પકાળમાં જાય છે, એમ કહે છે.

‘તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે...’ લ્યો? ‘(અર્થાત્ જે પુરુષ અંતરંગમાં છ દ્રવ્યની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે છે, તે મુક્તિલક્ષ્મીને વરે છે).’ સમજાણું? એને કેવળજ્ઞાન થઈને મુક્તિને પામી જાય છે. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- છ દ્રવ્ય તો બધા દિગંબર-શ્વેતાંબર સૌને માન્ય છે.

ઉત્તર :- કોણ માને છે છ દ્રવ્ય? વાસ્તવિક છ દ્રવ્ય માને છે એ કોને કહેવું? ત્રિકાળી કારણદ્રવ્ય જીવ છે, તેનો આશ્રય લે તો સમકિત થાય, એવું તો એ કારણજીવનું સ્વરૂપ છે. હવે એ કારણજીવને માનતા નથી અને રાગથી થાય, નિમિત્ત થાય એ એકપણ તત્ત્વને યથાર્થ રીતે માનતા નથી. ‘પંડિતજી’! આહાહા...! સમજાય છે કાંઈ? છ દ્રવ્યમાં તો એ આવ્યું નહિ? જીવનું વૈભાવિક પરિણમન પણ ગતિ જ્યારે, ક્ષાયિક સમકિતી હોય, પણ નરકમાં ગતિ કરતા હોય, એ પોતાના વિભાવ પરિણમનને લઈને ગતિ કરે છે. કર્મને લઈને નહિ.

મુમુક્ષુ :- એ તો આમાં નથી લખ્યું, કર્મશાસ્ત્રમાં છે.

ઉત્તર :- એ કર્મશાસ્ત્રમાં શું લખે? નિમિત્ત કોણ એ જ્ઞાન કરાવ્યું. અહીં તો સમય-સમયનો ક્ષાયિકસમકિતી જીવનો વિભાવ પરિણામ નરકમાં જાય, તો પણ એ પોતાની ગતિની વૈભાવિક પરિણમનની યોગ્યતાથી ત્યાં જાય છે. કર્મ એને લઈ જાય છે એમ છે નહિ. એવું દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ નથી એમ અહીં સિદ્ધ કરવું છે. છ દ્રવ્યમાં એની વૈભાવિક પરિણતિથી ગતિ કરો કે સ્વભાવિક પરિણતિથી ગતિ કરો, એ પોતાની પર્યાયની લાયકાત છે એમાં પરની કોઈ અપેક્ષા છે નહિ. સમજાણું કાંઈ?

ઘણા વખત પહેલા એક પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો ને? કે ભાઈ! આ સ્કંધમાં જે પરમાણુ છે એ પરમાણુ તો સ્કંધને લઈને વિભાવરૂપે પરિણમ્યો છે. ‘પંડિતજી’! તો એકલો પરમાણુ હતો ત્યારે વિભાવ નહોતો. આમાં ભેગો ભળ્યો ત્યારે વિભાવ થયો. એ પ્રશ્ન થયો હતો. ‘કલ્યાણજીભાઈ’! આ તો વીતરાગમાર્ગ છે બાપુ! એક પરમાણુ છૂટો હતો એમાં વિભાવ નહોતો. અહીં સ્કંધમાં આવ્યો તો વિભાવ થયો. પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે પરસંયોગ થયો તો વિભાવ થયો.

મુમુક્ષુ :- આપ ના પાડો છો કેમ ત્યારે?

ઉત્તર :- એમ છે નહિ. એ સમયે પરમાણુ અંદર વિભાવરૂપે પરિણમેલો છે, સ્વભાવરૂપે નથી. છૂટો સ્વભાવરૂપે હતો. અહીં વિભાવરૂપે (થયો). વિભાવરૂપે પરિણમન એની પોતાની પર્યાયની લાયકાતથી થયેલું છે. પેલા સ્કંધના રજકણો તો નિમિત્ત છે, ઉપાદાન તો એનું પોતાનું છે. સમજાણું કાંઈ? એ પ્રશ્ન ત્યાંથી એની કોરથી ઇસરીથી આવે છે. સમજાણું કાંઈ? કેમ આ સ્કંધમાં પરમાણુ વિભાવરૂપે થયો છે? કે નક્કી સ્કંધની કાંઈક અંદર અસર છે. સ્કંધના સંબંધે પરમાણુ વિભાવરૂપે પરિણમ્યો છે. એકલો પરમાણુ છે એવો અહીં કેમ ન

રહ્યો? ‘પંડિતજી’! સમજાણું કાંઈ? એકલો પરમાણુ છે એવો અહીં કેમ ન રહ્યો? માટે વિભાવરૂપ સ્કંધને કારણે થયો. એમ છે નહિ. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- સૂક્ષ્મ હતો તે સ્થૂળ થયો.

ઉત્તર :- સ્થૂળ થયો પણ સ્થૂળ કેમ થયો? પોતાને કારણે થયો.

મુમુક્ષુ :- સ્થૂળમાં આવ્યો માટે નહિ?

ઉત્તર :- નહિ. ‘કાંતિભાઈ દેસાઈ’એ એ પ્રશ્ન ઘણા વર્ષ પહેલા કર્યો હતો. આમ કહે છે કે જુઓ! એકલો પરમાણુ સૂક્ષ્મ હોય એવો જ અહીં સૂક્ષ્મ રહ્યો છે? અહીં આવ્યો એટલે સ્થૂળ થયો છે. અહીં સ્થૂળ નથી થયો તો એક પરમાણુ સ્થૂળ નથી તો બધું સ્થૂળ નથી. માટે સ્થૂળ થયો તે સ્થૂળના સંગે સ્થૂળ થયો. એમ નથી. સમજાણું કાંઈ?

એમ જીવ પણ કર્મના સંગે છે માટે કર્મના સંગને લઈને વિભાવરૂપી ગતિ કરે કે વિભાવરૂપ પરિણમે એમ નથી. સમજાણું કાંઈ? વાત તો સ્વતંત્ર બધી આવી ગઈ. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સંબંધમાં છે માટે જ્ઞાન હીણુ પરિણમે છે એમ નથી. પોતાની હીણા પરિણમવાની તે સમયની પર્યાયની યોગ્યતાથી પરિણમે છે. કર્મનું, જડનું, દર્શનમોહનું નિમિત્ત છે માટે અહીં રાગ-દ્વેષ મિથ્યાત્વ થાય છે, એમ નથી. અહીં પર દ્રવ્યની સ્વતંત્ર વાતનું વર્ણન કર્યું ને? મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષપણે પણ વિભાવપણે પણ જીવ તે તે સમયની તે તે યોગ્યતાથી સ્વતંત્ર (પરિણમે) છે. નિમિત્ત ભલે હો. પણ નિમિત્ત હો માટે આ પરિણમન છે એમ નથી. એ નિમિત્તની હયાતી છે માટે વિભાવની હયાતી છે એમ નથી. એની પોતાની પર્યાયની ... પરિણમની હયાતી (છે) માટે વિભાવની હયાતી છે. આહાહા...! મોટા વાંધા તમારે ત્યાં. કર્મથી આમ થાય.

જુઓને! કેટલો ખુલાસો કર્યો છે! અહીં પરમાણુ સ્કંધમાં છે. દરેક પરમાણુ ગતિમાં વિભાવગતિરૂપે પરિણમેલો છે. તો કેમ? કે આ જાજા ભેગા છે માટે? ના. પોતે સ્વતંત્ર તે સમયની પર્યાયે, વિભાવરૂપે થયો છે અને સ્થિર થયો છે એ પણ વિભાવરૂપે પોતે વિભાવરૂપે હોવાથી (પરિણમ્યો છે). પરને કારણને નહિ, એ વખતે સ્થિર છે. આ સ્થિર થઈ ગયો છે આમ. સમય સમયનો પરમાણુ અને જીવનો વિભાવપર્યાય પણ ભિન્ન-ભિન્ન સમયનો સ્વતંત્ર છે. આહાહા...! કહો, ‘ભીખાભાઈ’! એ કહ્યું ને? જિનપતિના માર્ગમાં આ હોય છે. વીતરાગ પરમેશ્વર ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ, એના માર્ગમાં આ વર્ણન હોય છે, બીજે હોતું નથી. એ ૧૬મો કળશ થઈ ગયો. લમી ગાથા થઈ. દસમી.

## ગાથા-૧૦

જીવો ઉવઓગમઓ ઉવઓગો ણાણદંસણો હોઈ ।  
 ણાણુવઓગો દુવિહો સહાવણાણં વિહાવણાણં તિ । ૧૦ ।।

જીવ ઉપયોગમયઃ ઉપયોગો જ્ઞાનદર્શનં ભવતિ ।

જ્ઞાનોપયોગો દ્વિવિધઃ સ્વભાવજ્ઞાનં વિભાવજ્ઞાનમિતિ । ૧૦ ।।

અત્રોપયોગલક્ષણમુક્તમ્ । આત્મનશ્ચૈતન્યાનુવર્તી પરિણામઃ સ ઉપયોગઃ । અયં ધર્મઃ । જીવો ધર્મી । અનયોઃ સમ્બન્ધઃ પ્રદીપપ્રકાશવત્ । જ્ઞાનદર્શનવિકલ્પેનાસૌ દ્વિવિધઃ । અત્ર જ્ઞાનોપયોગોઽપિ સ્વભાવવિભાવભેદાત્ દ્વિવિધો ભવતિ । ઇહ હિ સ્વભાવજ્ઞાનમ્ અમૂર્તમ્ અવ્યાબાધમ્ અતીન્દ્રિયમ્ અવિનશ્વરમ્ । તચ્ચ કાર્યકારણરૂપેણ દ્વિવિધં ભવતિ । કાર્યં તાવત્ સકલવિમલકેવલજ્ઞાનમ્ । તસ્ય કારણં પરમપારિણામિકભાવસ્થિતત્રિકાલનિરૂપાધિરૂપં સહજજ્ઞાનં સ્યાત્ । કેવલં વિભાવરૂપાણિ જ્ઞાનાનિ ત્રીણિ કુમતિકુશ્રુતવિભદ્ગ્ભાજ્જિ ભવન્તિ । એતેષામ્ ઉપયોગભેદાનાં જ્ઞાનાનાં ભેદો વક્ષ્યમાણસૂત્રયોર્દ્વયોર્વૌદ્ધવ્ય ઇતિ ।

ઉપયોગમય છે જીવ ને ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાન છે;

જ્ઞાનોપયોગ સ્વભાવ તેમ વિભાવરૂપ દ્વિવિધ. ૧૦.

અન્વયાર્થ :- [ જીવઃ ] જીવ [ ઉપયોગમયઃ ] ઉપયોગમય છે. [ ઉપયોગઃ ] ઉપયોગ [ જ્ઞાનદર્શનં ભવતિ ] જ્ઞાન અને દર્શન છે. [ જ્ઞાનોપયોગઃ દ્વિવિધઃ ] જ્ઞાનોપયોગ બે પ્રકારનો છે : [ સ્વભાવજ્ઞાન ] સ્વભાવજ્ઞાન અને [ વિભાવજ્ઞાનમ્ ઇતિ ] વિભાવજ્ઞાન

ટીકા :- અહીં (આ ગાથામાં) ઉપયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે.

આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી (ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો) પરિણામ તે ઉપયોગ છે. ઉપયોગ ધર્મ છે, જીવ ધર્મી છે. દીપક અને પ્રકાશના જેવો એમનો સંબંધ છે. જ્ઞાન અને દર્શનના ભેદથી આ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે (અર્થાત્ ઉપયોગના બે પ્રકાર છે : જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ). આમાં જ્ઞાનોપયોગ પણ સ્વભાવ અને વિભાવના ભેદને લીધે બે પ્રકારનો છે (અર્થાત્ જ્ઞાનોપયોગના પણ બે પ્રકાર છે : સ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ અને વિભાવજ્ઞાનોપયોગ). તેમાં સ્વભાવજ્ઞાન અમૂર્ત, અવ્યાબાધ, અતીન્દ્રિય અને અવિનાશી છે; તે પણ કાર્ય અને

કારણરૂપે બે પ્રકારનું છે (અર્થાત્ સ્વભાવજ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર છે : કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન અને કારણસ્વભાવજ્ઞાન). કાર્ય તો સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન છે અને તેનું કારણ પરમ પારિણામિકભાવે રહેલું ત્રિકાળનિરુપાધિરૂપ સહજજ્ઞાન છે. કેવળ વિભાવરૂપ જ્ઞાનો ત્રણ છે : કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગ.

આ ઉપયોગના ભેદરૂપ જ્ઞાનના ભેદો, હવે કહેવામાં આવતાં બે સૂત્રો દ્વારા (૧૧ અને ૧૨મી ગાથા દ્વારા) જાણવા.

[ભાવાર્થ :- ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામ તે ઉપયોગ છે. ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે : (૧) જ્ઞાનોપયોગ અને (૨) દર્શનોપયોગ. જ્ઞાનોપયોગના પણ બે પ્રકાર છે : (૧) સ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ અને (૨) વિભાવજ્ઞાનોપયોગ. સ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ પણ બે પ્રકારનો છે : (૧) કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનોપયોગ અને (૨) કારણસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ (અર્થાત્ \*સહજજ્ઞાનોપયોગ). વિભાવજ્ઞાનોપયોગ પણ બે પ્રકારનો છે (૧) સમ્યક્વિભાવજ્ઞાનોપયોગ અને (૨) મિથ્યાવિભાવજ્ઞાનોપયોગ (અર્થાત્ કેવળ વિભાવજ્ઞાનોપયોગ). સમ્યક્ વિભાવજ્ઞાનોપયોગના ચાર ભેદો (સુમતિજ્ઞાનોપયોગ, સુશ્રુતજ્ઞાનોપયોગ, સુઅવધિજ્ઞાનોપયોગ અને મન:પર્યયજ્ઞાનોપયોગ) હવેની બે ગાથાઓમાં કહેશે. મિથ્યા વિજ્ઞાવજ્ઞાનોપયોગના અર્થાત્ કેવળ વિભાવજ્ઞાનોપયોગના ત્રણ ભેદો છે : (૧) કુમતિજ્ઞાનોપયોગ (૨) કુશ્રુતજ્ઞાનોપયોગ અને (૩) વિભંગજ્ઞાનોપયોગ અર્થાત્ કુઅવધિજ્ઞાનોપયોગ.]

### ગાથા-૧૦ ઉપર પ્રવચન

જીવો ઉવઓગમઓ ઉવઓગો ણાણદંસણો હોઙ્ઙી ।  
 ણાણુવઓગો દુવિહો સહાવણાણં વિહાવણાણં તિ ।।૧૦ ।।  
 ઉપયોગમય છે જીવ ને ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાન છે;  
 જ્ઞાનોપયોગ સ્વભાવ તેમ વિભાવરૂપ દ્વિવિધ છે. ૧૦.

જુઓ! વર્ણન કર્યું છે. ‘અહીં (આ ગાથામાં) ઉપયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે. આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી પરિણામ તે ઉપયોગ છે.’ જુઓ! વ્યાખ્યા. ભગવાનઆત્મા ચૈતન્ય, એનો અનુવર્તી, એને અનુસરીને થનારા પરિણામ, એ ઉપયોગ (છે). ભાષા જુઓ! જીવમાં કેવળજ્ઞાનરૂપી

\* સહજજ્ઞાનોપયોગ પરમ પારિણામિકભાવે સ્થિત છે તેમ જ ત્રણે કાળે ઉપાધિ રહિત છે; તેમાંથી (સર્વને જાણનારો) કેવળજ્ઞાનોપયોગ પ્રગટે છે. માટે સહજજ્ઞાનોપયોગ કારણ છે અને કેવળજ્ઞાનોપયોગ કાર્ય છે. આમ હોવાથી સહજજ્ઞાનોપયોગને કારણસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ કહેવાય છે અને કેવળજ્ઞાનોપયોગને કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ કહેવાય છે.



પરિણમન થાય, મતિજ્ઞાનરૂપ થાય, શ્રુતજ્ઞાનરૂપ થાય, અવધિરૂપ થાય, મન:પર્યાયરૂપ થાય, કે અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, ધારણારૂપ થાય, એ પોતે ચૈતન્યને અનુસરીને થનારા પરિણામ છે. કર્મને અનુસરીને થનારા પરિણામ એ છે નહિ. શું છે? 'સેઠી'!

'આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી (ચૈતન્યને અનુસરીને...)' જે કંઈ અવગ્રહ થાય. મતિના ચાર ભેદ છે ને? અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, ધારણા. એ પર્યાય પણ ચૈતન્યને અનુસરીને થાય છે. સાંભળવાને કારણે કે કર્મના અભાવને કારણે આમ થાય છે એમ નથી. 'પંડિતજી'! શું અવગ્રહ થાય છે તો વિભાવજ્ઞાન છે? એ કહેશે. વિભાવજ્ઞાન છે એ ચાર જ્ઞાનને વિભાવજ્ઞાન કહેશે. કેવળજ્ઞાનને સ્વભાવજ્ઞાન કહેશે. છતાં ચાર જ્ઞાનના બધા પેટા ભેદો, અવગ્રહ, ઇહા, અવાય, ધારણા શ્રુતના પણ, થોડું શ્રુત, વિશેષ શ્રુત બધું, એવું જે પરિણામ એ ચૈતન્યને અનુસરીને (થાય છે). આત્મા દ્રવ્ય, એનો ચૈતન્ય ગુણ એને અનુસરીને પરિણામ થાય છે. આ દ્રવ્ય-ગુણ ને પર્યાયની સ્વતંત્રતા. સાંભળવાને અનુસરીને પરિણામ થતા નથી એમ કહે છે. શું છે? 'સેઠી'! શું કહે છે? હજી થોડું ખોલો એમ કહે છે.

'આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી (ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો) પરિણામ...' પરિણામમાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાયજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન. અને મતિના ભેદો અને શ્રુતના ભેદો જેટલા અંદર પર્યાયમાં દેખાય, એ બધા પર્યાય પરિણામ ચૈતન્યને અનુસરીને થયા છે. પંડિતજી! આ જુઓ તો ખરા! શું છે? કર્મના ક્ષયોપશમના કારણે થયા એમ નહિ, એમ કહે છે.

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- એમ છે. વસ્તુની સ્થિતિ એવી છે.

'(ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો) પરિણામ તે ઉપયોગ છે.' જુઓ ભાષા! આહાહા...! એક જ શબ્દમાં... જે અંતર જ્ઞાનના, મતિના, શ્રુતના પરિણામ થાય છે, એ એના દ્રવ્યના ગુણને અનુસરીને થાય છે. સાંભળવાને અનુસરીને થાય છે, વાંચવાને અનુસરીને થાય છે શબ્દોમાંથી અહીં, એમ નથી. સમજાણું કાંઈ? આવો માર્ગ! કહો, આ કહે છે કે નહિ? આ ચશ્મા હોય તો અંદર જાણવાનો ઉપયોગ થાય. બિલકુલ જૂઠ વાત છે. તે સમયના જ્ઞાનના ઉપયોગના પરિણામ તે દ્રવ્યને અને ગુણને અનુસરીને થયા છે. ચશ્માને અનુસરીને થયા નથી. જુઓ! આમાં છે કે નહિ પણ?

મુમુક્ષુ :- સાંભળીએ છીએ તો વિચાર બદલાય છે કે નહિ?

ઉત્તર :- વિચાર બદલાય છે, આત્મદ્રવ્યને અનુસારે બદલાય છે. આ તત્ત્વની વિપરીતતાની નિકાલવર્તી ચીજ બતાવે છે.

આત્મા પોતાનો સ્વભાવ જે જ્ઞાન-દર્શન. અહીં ઉપયોગ તો હજી બે છે ને? જ્ઞાન અને દર્શન બે. ચૈતન્ય આત્મા અને એનો જ્ઞાન-દર્શન ગુણ. એનામાં જેટલી જ્ઞાન, દર્શનની પર્યાય

પરિણામ થાય, એ બધા આત્માને અનુસરીને છે. નિમિત્તને અનુસરીને, વાણીને અનુસરીને, સાંભળવાને અનુસરીને, પાનાને અનુસરીને કે કર્મના ક્ષયોપશમને અનુસરીને તે પરિણામ (થાય) છે એમ છે નહિ. આહાહા...! ‘કલ્યાણજીભાઈ’! આવું વીતરાગનું તત્ત્વ છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ? સાધારણ વાત હોય પણ એમાં સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો છે. આહાહા...!

મુમુક્ષુ :- જીવની પર્યાય...

ઉત્તર :- જીવની પર્યાય જીવને અનુસરીને થાય છે.

મુમુક્ષુ :- ચાહે તો સ્વભાવ પર્યાય હો કે...

ઉત્તર :- કે વિભાવપર્યાય હો. ઓલા કહે છે ને? નો કીધું? સંસારી પ્રાણીને તો પુદ્ગલના સહારાથી જ બધું કામ ચાલે છે. એમ આવ્યું હતું. અરે...! ભગવાન ! શું કરે છે તું આ? એક એક સમયની જ્ઞાનની પર્યાય. મતિની, અવગ્રહની, ઇહાની, અવાયની, ધારણાની, એ એક એક સમયની પર્યાય ચૈતન્યને અનુસરીને થયેલી છે. નિમિત્તને અનુસરીને, સાંભળવાને અનુસરીને નહિ. એનું નામ અનેકાંત છે. એમ નહિ કે એને અનુસરીને થઈ અને સાંભળવાને અનુસરીને પણ થઈ, એમ બે કહો તો અનેકાંત થાય. એમ નથી. ‘પંડિતજી’! આ બધા પંડિતાઈના ઝઘડા.

મુમુક્ષુ :- ... સિદ્ધ નથી થતું.

ઉત્તર :- સિદ્ધ નથી થતું. પોતાના જ્ઞાનની પર્યાયનો એ સમયનો અંશ પોતાથી છે, એમ પરના કારણે છે એમ સિદ્ધ નથી થતું. આહાહા...! સમજાય છે કાંઈ? એય...! ‘ભીખાભાઈ’!

જુઓ! (આ ગાથામાં) ઉપયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે. આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી (ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો)...’ થનારો, પરિણમનારો ‘પરિણામ તે ઉપયોગ છે.’ જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ છે માટે મતિના પરિણામ થાય છે એમ નથી, એમ કહે છે. ભાઈ! આ લખાણ આખા ‘ગોમ્મટસાર’માં તો એ આવે, લ્યો! એ તો નિમિત્ત શું છે તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

મુમુક્ષુ :- હોય જ.

ઉત્તર :- હોય છે. કે દિ’ નથી? એનો પ્રશ્ન જ ક્યાં છે? અહીં પોતાના પરિણામ મતિના જેટલા ભેદ છે, તે માંયલો કોઈપણ ભેદ પોતામાં થાય એ પોતાને અનુસરીને થયેલો છે. કહો, ‘ભીખાભાઈ’! આ સાંભળવાને અનુસારે નહિ એમ કહે છે. વાંચીને અનુસરીને નહિ. જુઓ તો ખરા!

મુમુક્ષુ :- તે નિમિત્ત તો રહે છે.

ઉત્તર :- ત્યારે નિમિત્ત છે તો નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ત્યારે રહે છે.

મુમુક્ષુ :- નિમિત્તની વાત ન કરો ત્યાં સુધી મજા પડે નહિ.

ઉત્તર :- નિમિત્ત પણ પરદ્રવ્ય છે. એવી પોતાની પર્યાયના કાળે તે પર્યાય પરિણમે છે, ત્યારે એનું સ્વતંત્રપણું છે. આને કારણે નિમિત્તપણે પરિણમે છે એમ છે? એને કારણે

નહિ, આને કારણે નહિ. આહાહા...! જૈનદર્શનનું કોઈપણ તત્ત્વ એક બોલમાં એટલું સ્વતંત્ર ઉભું થાય છે.

મુમુક્ષુ :- મોક્ષની સિદ્ધિ સ્વતંત્રતાથી થાય છે.

ઉત્તર :- સ્વતંત્રતાથી સિદ્ધિ થાય છે. આહાહા...!

અહીં તો કહે છે કે 'આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી (ચૈતન્યને અનુસરીને...)' આત્મા દ્રવ્ય, ચૈતન્ય ગુણ એને અનુસરીને થનારો પરિણામ તે પર્યાય. ભાષા તો જુઓ! દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાય. દ્રવ્ય એટલે આત્મા, ચૈતન્ય ગુણ, એની જેટલી ઉપયોગની જાણવા-દેખવાની પર્યાય (થાય) એ ચૈતન્યને અનુસરીને થાય છે. જુઓ! આ બધા ચશ્માથી થાય, ફલાણાથી થાય, મોટી તકરારો કરે છે ને?

મુમુક્ષુ :- હા પણ ચશ્મા તો ચડાવવા પડ્યા.

ઉત્તર :- કોણ ચડાવે? ચડાવે કોણ ને ઉતારે કોણ? એ તો એની જડની ક્રિયા છે. એ તો આવી ગયું નહિ? આ પરમાણુ વિભાવરૂપે પરિણમિત છે. વિભાવરૂપે પરિણમીને સ્થિર રહે છે એ તો એને કારણે. શું આંગળીને કારણે, નાકને કારણે અંદર સ્થિર રહ્યું છે?

મુમુક્ષુ :- દેખાય તો છે.

ઉત્તર :- શેનું દેખાય છે? દેખાય તો આ આમાં છે એમ દેખાય અને આ આમાં છે એમ દેખાય. આ આને લઈને છે એમ કોણ દેખે છે? 'ભીખાભાઈ'! વીતરાગ સર્વજનું તત્ત્વ, છ દ્રવ્યની આ વ્યાખ્યા ચાલે છે. એમાંથી ઉપયોગની વ્યાખ્યા લીધી. ચૈતન્યનો પહેલો ઉપયોગ લક્ષણ છે ને? આહાહા...!

મુમુક્ષુ :- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી તાદાત્મ્ય કહ્યું હતું.

ઉત્તર :- એની પોતાથી છે. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...! આવે છે એને અનુસરીને, પણ માને છે કે આને લઈને થયું. મિથ્યાભ્રમ અજ્ઞાન છે ઈ. પહેલા વિચાર એવા નહોતા અને અત્યારે આવા નવા વધારાના થયા. માટે તો કાંઈ ફેર પડ્યો કે નહિ આ સાંભળવાને અનુસારે? ના. એમ કહે છે. તે કાળે પણ તે પરિણામ તેના ચૈતન્યને અનુસરીને થયેલા છે. કહો, સમજાણું કાંઈ?

આહાહા...! એમ કહે છે, કે ભગવાનઆત્મા વસ્તુ અને એમાં ચૈતન્ય ગુણ ત્રિકાળ છે. હવે ગુણની પર્યાયમાં અહીં ઉપયોગ ગુણ લેવો છે ને? ઉપયોગની જે પર્યાય થાય છે, તે પર્યાય ગુણને અનુસારે જ થાય છે. એની લાયકાત તે સમયની પર્યાય (થવાની છે) એ ગુણના અનુસારે થાય છે. પરને અનુસારે થાય છે એમ નથી. ઉપયોગની વર્તમાન પર્યાય પોતાથી પોતાને અનુસરીને થાય એમ માને તેને વાસ્તવિક ચૈતન્યના ઉપયોગને વર્તમાન સ્વતંત્ર માન્યો. પણ જે એમ માને કે પરને લઈને થાય તેણે આત્માના ઉપયોગને માન્યો નથી. એ તો પરને લઈને થયો એમ માન્યું અને પર હતું તો થયો (એમ માને છે). કહો,

સમજાણું કાંઈ?

‘લીંબડી’માં અમારે ‘ચંદ્રશેખર’ સાથે થયું હતું ને? તમારી સાથે કરીએ. વિચાર ... આમ વાદવિવાદ કરવો નહિ પણ આપણે વિચાર કરીએ. એ તો સમજવું હોય એ બધું સમજે. અમે કોઈ એની સાથે વિવાદ કરતા નથી, વિચાર કરતા નથી. અમારી વાત સૂક્ષ્મ છે. કીધું ભાઈ. આ તમારા માણસ સમજે અને અમે ન સમજીએ? અરે ભગવાન! સમજવા માટે ક્યાં આવ્યા? તમે તો વાદ કરવા આવ્યા છો. પછી થોડી વાત થઈ ત્યાં બોલો આ બધાને પૂછો કે જુઓ! આ ચશ્માથી જ્ઞાન થાય છે કે નથી થતું? ચશ્મા ન હોય તો થાય? બોલો. તમારો પ્રશ્ન આવી ગયો, કીધું, ચર્ચા થઈ ગઈ. આકરું કામ, બહુ આકરું કામ. એય...! ‘ચંદ્રશેખર’ છે ને? ‘જીવાપ્રતાપ’નો ભત્રીજો હમણા નથી દેખાતા. દમનો રોગ છે. ભાઈને ખબર છે. હમણા ‘ભાવનગર’ આવ્યા હતા. એ આત્મા છે, ડોં!

મુમુક્ષુ :- એને એવું ભાસ્યું તો શું કરે?

ઉત્તર :- એ શું કરે? વાત એવી છે કે આ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એનો જે સમયનો જે પર્યાય, જ્ઞાન અને દર્શનનો, ચક્ષુનો, અચક્ષુનો, અવધિનો, કેવળજ્ઞાનનો, કીધું ને? કેવળજ્ઞાનના પરિણામ થયા એ જીવના ચૈતન્યને અનુસરીને થયા છે. એ સંવેચણ મજબુત છે ને જ્ઞાનાવરણીનો ક્ષય થયો માટે કેવળજ્ઞાન થયું. એમ નથી. આહાહા...! જૈનમાં તો એ લાકડું (ગરી ગયું છે), જ્ઞાનાવરણીયથી (જ્ઞાન ડીણું થાય).

આ વસ્તુ સ્વતંત્ર સત્ય એવી છે. આહાહા...! ભગવાન! જેમ દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. જેમ કોઈની અપેક્ષા છે નહિ. એનો ગુણ પણ સ્વતંત્ર છે, કોઈની અપેક્ષા નથી, એમ એક સમયની પર્યાય પણ ખરેખર સ્વતંત્ર છે. અહીં તો હજી ચૈતન્યને અનુસરીને કહ્યું. કેમ કે ઉપયોગ છે ત્રિકાળીમાંથી અનુસરીને એમ કહ્યું. નહિતર તો તે સમયનો પર્યાય તે ગુણ વિના સ્વતંત્ર છે. એ તો ‘ચિદ્વિલાસ’માંથી બતાવ્યું હતું. ‘ચિદ્વિલાસ’. ગુણ વિના પર્યાય, પર્યાયનું કારણ છે. અહીં તો હજી ગુણને અનુસરીને લેવું છે.

મુમુક્ષુ :- પર્યાયને પણ સ્વતંત્ર બતાવી છે.

ઉત્તર :- સ્વતંત્ર છે. આહાહા...! એમ છે. આહાહા...! કંઈ ખબર નહિ ને ઝઘડા અને વાદવિવાદ (કરે). ‘વાદવિવાદ કરે સો અંધા. સદ્ગુરુ કહે સહજ કા ધંધા.’ આ તો સહજનો ધંધો છે. આ જ્ઞાનાવરણીયથી જ્ઞાન રોકાયું, જ્ઞાનાવરણીયમાં ક્ષયોપશમ ન હોય તો જ્ઞાન (ઉઘડે નહિ). આ ‘રતનચંદ્ર’ તો બહુ લાખે છે. જરા કંઈક પ્રશ્ન આવ્યો અને કર્મને લઈને આમ થયું, કર્મને લઈને આમ થયું. ‘રતનચંદ્ર’ છે ને? ‘મુખત્યાર’.

મુમુક્ષુ :- ધવલમાં એમ લખ્યું છે.

ઉત્તર :- ભલે લખ્યું પણ કંઈ નયનું લખાણ છે એ સમજ્યા વિના? આ યથાર્થ નયનું કથન છે. એ વ્યવહારનયનું કથન છે. નિમિત્તનું. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

‘ઉપયોગ ધર્મ છે, જીવ ધર્મી છે.’ બાર પ્રકારનો ઉપયોગ, એનો પર્યાય એ ધર્મ છે. ધર્મ એટલે એણે ધારી રાખેલો ધર્મ. ધર્મ એટલે આ મોક્ષમાર્ગ અત્યારે નહિ. ઉપયોગ જીવ ધારી રાખ્યો માટે ધર્મ અને આત્મા ધર્મી. સમજાય છે કાંઈ? ‘ઉપયોગ ધર્મ છે, જીવ ધર્મી છે.’ આહાહા...! આવા કથનો સંતોએ, દિગંબર મુનિઓએ એટલા ટૂંકા શબ્દોમાં એકદમ છ દ્રવ્યનો ઢંઢેરો પીટ્યો. દરેક સમયની તે તે વૈભાવિક કે સ્વભાવિક પર્યાય, તેનો કર્તા તે દ્રવ્ય છે. બીજો નહિ, નહિ ને નહિ. છએ દ્રવ્યની વહેંચણી થઈ ગઈ અહીં તો. ચાર તો શુદ્ધ જ છે. બે અશુદ્ધ (થાય છે), જીવ અને પુદ્ગલ. તો પણ કહે છે કે અહીં ચાર જ્ઞાન અને ચાર દર્શન વિભાવ કહેશે અને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનને સ્વભાવ કહેશે. છતાં એ બધો સ્વભાવ કહો, વિભાવ કહો પણ એ પોતાને અનુસરીને થયેલ છે. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...! ગજબ વાત છે ને! સ્વતંત્રતાના ઢંઢેરા... આહાહા...! એ સ્વતંત્ર છે. ઢંઢેરો એટલે? એમ છે. એમ પ્રસિદ્ધ કરે છે. સમજાણું કાંઈ?

આ આંખો ન હોય તો કાંઈ ઉપયોગ કામ કરે? કહો, ઠીક. કાન ફૂટી જાય તો સાંભળવાનો ઉપયોગ કામ કરે? એય...! ‘દેવાનુપ્રિયા’! ભગવાન! દરેક સમયની પર્યાય હીણી હો, અધિક હો કે વિપરીત હો, એ પોતાને અનુસરીને થઈ રહી છે. પરની કોઈ અપેક્ષા છે નહિ. નિશ્ચયનું સ્વતંત્રનું સ્વરૂપ જ એવું છે. સમજાણું કાંઈ? જ્ઞાનનો પર્યાય આવે છે અંદરથી, છતાં અજ્ઞાનીને ભાસ થાય છે કે આ, આ એમાંથી થયો. એ ભ્રમ થઈ જાય છે એને. ‘પોપટભાઈ’! આહાહા...! એવી સ્પષ્ટતા... મુનિઓ સંતો દિગંબરોએ સર્વજ્ઞને અનુસરીને પંથ થંભાવી રાખ્યો છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

એ તો (સંવત) ૧૯૭૧માંથી આ કહ્યું. ‘લાઠી’ના ચોમાસામાં. ૧૯૭૧. ૫૬ વર્ષ થયા. જ્ઞાન, દર્શન અને વિકાર કર્મને લઈને બિલકુલ નહિ. જરીયે નહિ. પોતાને કારણે છે. ખળભળાટ થઈ ગયો હતો, ખળભળાટ થઈ ગયો. ‘દામોદરશેઠ’ બહુ કર્મના માનનારા હતા. કર્મપક્ષી બહુ કર્મપક્ષી. તમારે વાતચીત થઈ હતી. એ આને ગણે પણ નહિ. એવા સત્તાપ્રિય. ચર્યા તમારે બહુ થઈ હતી. અરે...! આહાહા...! કર્મને લઈને થાય, કર્મ વિના ન થાય, આવું કોણે શીખવ્યું? અમારા ગુરુએ તો શીખવ્યું નહોતું. એમ કહેતા. ‘હિરાજી મહારાજે’ તો કહ્યું નહોતું. તો આ ક્યાંથી લાવ્યા?

મુમુક્ષુ :- અંદરના ગુરુ પાસેથી.

ઉત્તર :- આ પડાઈ ઊડીને ક્યાં જશે?

મુમુક્ષુ :- ‘સોનગઢ’.

ઉત્તર :- એમ કહેતા.

મુમુક્ષુ :- એ સમયે ‘સોનગઢ’ હતું જ નહિ.

ઉત્તર :- ‘સોનગઢ’ હતું નહિ. પરિવર્તન પણ કાંઈ હતું નહિ. ૫૬ વર્ષ પહેલા. ૧૯૭૧

ની સાલ. સંવત્ ૧૯૭૧. ૧૯૭૦માં દીક્ષા લીધી. આ ૧૯૭૧ની વાત છે. બપોરે વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું. આઠમ અને ચૌદશ ને પાખી. એ લોકો પાખી કરે છે ને? ત્યારે એક કલાક મને કહેતા હતા, તમે વાંચો. પછી એમાં આવતું હતું. બધા સાંભળે. એમ કહે કે આ તો કાંઈક નવું કહે છે. આ ગુરુએ કહ્યું નથી. એ 'હિરાજી મહારાજ' પાછળ બેઠા, એ સાંભળે. કંઈક દાખલો આપ્યો. ભગવતીમાં પહેલા શતકના ત્રીજા ઉપદેશમાં આમ કહ્યું છે, કે પોતાના ઉદાંતરના બળે વીર્ય પુરુષાર્થથી જ્ઞાનની, દર્શનની, આનંદની વગેરે વિકારી આદિ પર્યાય પોતાથી થાય છે. પરથી થાતી નથી.

મુમુક્ષુ :- ભગવતીનું નામ આવે એટલે બોલી ન શકે.

ઉત્તર :- બોલી ન શકે. પણ તે દિ' તો આ હતું જ ક્યાં? આ વાંચ્યું જ હતું ક્યા? દિગંબર શાસ્ત્રો વાંચ્યો નહોતા.

મુમુક્ષુ :- બહુ જલ્દી હકીકતને પકડી.

ઉત્તર :- માર્ગ તો આ છે. કર્મને લઈને થાય છે એ વાત બિલકુલ આ જૈનશાસનમાં છે નહિ. 'કલ્યાણજીભાઈ'! આ જુઓ! નીકળ્યું આ. છે કે નહિ અંદર?

મુમુક્ષુ :- ભગવતીસુત્રમાં આ લખ્યું હતું?

ઉત્તર :- હા. એ કાઢ્યું હતું. પણ એ થોડી અટપટી ભાષા છે. થોડી કઠિન ભાષા છે. કાંક્ષામોહનીની ભાષા છે ત્યાં. કાંક્ષામોહની જે મિથ્યાત્વ કરે છે એ પોતાના પુરુષાર્થથી કરે છે એવો પાઠ અંદર છે. એમાંથી આ બધા સિદ્ધાંત કાઢ્યા. કાંક્ષામોહની એટલે મિથ્યાત્વ. ... મિથ્યાત્વ એ કાંક્ષામોહની પોતાના પુરુષાર્થથી કરે છે. પુરુષાર્થથી, વીર્યથી એમ પાઠ છે. એટલે એમાંથી કોઈ એકદમ કાઢી ન શકે. ભગવતી વાંચ્યું. પહેલુંવહેલું જ વાંચ્યું (સંવત) ૧૯૭૧ માં. વાંચ્યું અને કીધું આ તો આમ છે. શ્વેતાંબર શાસ્ત્રમાંથી કાઢ્યું હતું. તે દિ' તો આ ક્યાં વાંચ્યું હતું? આ તો ૧૯૭૮માં બધું હાથમાં આવ્યું. ૧૯૭૮. આવો માર્ગ છે ભગવાનનો કીધું, ભાઈ! કર્મને, કર્મને લઈને કહો એ આપણને બેસતું નથી. અમને એ વાત બેસતી નથી. કહો, 'હરિભાઈ'! સમજાય છે આમાં? આ બધું આવું ઝીણું છે. અહો..! ભગવાનઆત્મા. અને ઉપશમ કરે તો પણ પુરુષાર્થથી કરે એવો ત્યાં પાઠ છે. કર્મ ઉપશમ થઈ જાય એની મેળે અને અહીં થઈ જાય એમ નહિ. પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાનો ભાવ ઉપશમ કરે. કર્મનો ઉપશમ કર્મને કારણે. આત્મા પોતાના પુરુષાર્થથી કરે છે.

અહીં તો જુઓ શું કહ્યું? એક જ શબ્દમાં ગજબ કર્યો છે! ઓ..હો..! આત્મા વસ્તુ, એમાં જ્ઞાન અને દર્શન શક્તિ ચૈતન્ય ગુણ, એની સમયે સમયે જે કાળે જે પર્યાય ઉપયોગની થાય, તે કાળે તે પર્યાય તેના ગુણને અનુસરીને થાય. એક જ સિદ્ધાંત. કહો, સમજાણું કાંઈ? જ્ઞાની પાસેથી જ્ઞાન મળવું જોઈએ એવા શબ્દો 'શ્રીમદ્'માં આવે. એ બધી વ્યવહારની વાતું છે. કારણ કે જ્ઞાનીઓના શબ્દો એને કાને પડે છે. પણ પડતાં એનું લક્ષ દ્રવ્ય ઉપર

જાય ત્યારે જ્ઞાન એને થાય છે. આમ ન જાય તો પણ અજ્ઞાનીને જે કાંઈ જ્ઞાન થાય છે એ દ્રવ્યને અનુસરીને થાય છે. અહીં તો બહાર ઉપયોગ છે ને? મતિ, શ્રુત અને વિભંગ અજ્ઞાન, એ પણ પોતાના ચૈતન્યને અનુસરીને થાય છે. અહીંયાં બહાર ઉપયોગ છે ને? સમજાણું કાંઈ? એવો માર્ગ વીતરાગનો છે, ભાઈ! આહાહા..!

મુમુક્ષુ :- તે પર્યાય પણ સ્વતંત્ર.

ઉત્તર :- સ્વતંત્ર. અહીં તો હજી ગુણને અનુસરીને કહ્યું છે. ત્યાં 'પ્રવચનસાર'ની ૧૦૧ ગાથામાં કહ્યું છે કે, જે કાંઈ કેવળજ્ઞાન કે મતિ આદિનો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય એ ઉત્પાદ, ઉત્પાદને આશ્રયે છે. ધ્રુવને આશ્રયે નહિ, વ્યયને આશ્રયે નહિ. આહાહા..!

મુમુક્ષુ :- ક્રમબદ્ધ થઈ જાય.

ઉત્તર :- ક્રમબદ્ધ જ છે. પણ ક્રમબદ્ધ એમ માનવું એમ નહિ. વસ્તુમાંથી પર્યાય આવે છે એ વસ્તુ કેવી છે? એનું ભાન થયે એને ક્રમબદ્ધનું જ્ઞાન સાચું કહેવામાં આવે છે. સમજાણું કાંઈ? જૈન વીતરાગ માર્ગ, બાપા! ગંભીર માર્ગ છે. જેને ગણધરો-ચાર જ્ઞાનના ધણી જેની રચના કરે, છતાં એ ભગવાનને સાંભળે. આહાહા..! ઇન્દ્રો, ત્રણ જ્ઞાનના ધણી શકેન્દ્ર અને એની પત્ની એકાવતારી, એક ભવે મોક્ષ જનારા. આહાહા..! અરે..! આસ્થા તો લાવ, આસ્થા તો લાવ. એવા જીવો છે, એ જીવો પણ ભગવાન પાસે સાંભળે, છતાં એ એમ માને છે કે આ મારો પર્યાય મારે અનુસરીને થાય છે. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- ચૈતન્ય અનુસારી

ઉત્તર :- પોતાને અનુસરીને. બહારથી તો એમ બોલે, હે નાથ! 'ભરત ચકવર્તી'એ કહ્યું ને? 'ઋષભદેવ' ભગવાન જ્યારે મોક્ષ પધાર્યા. શું કહેવાય? અષ્ટાપદ. 'ભરતચકવર્તી'ને ખબર પડી કે ભગવાન મોક્ષ પધાર્યા. આવ્યા. આમ જોતાં આંસુની ધારા ચાલી જાય છે. ઇન્દ્ર, શકેન્દ્ર પણ આવ્યા છે. એ તો ઘણા ઇન્દ્રો બદલાઈ ગયા, હોં! અત્યારે બીજા ઇન્દ્ર છે, એ વખતે બીજા (હતા). 'ઋષભદેવ' ભગવાનના વખતમાં નહિ. એ તો બીજા ઇન્દ્ર હતા. અત્યારે બીજા ઇન્દ્ર છે. એ ઇન્દ્ર આવ્યા. કેમ 'ભરત'! અરે..! આ સૂર્ય ભરતનો આજે અસ્ત થાય છે. અરે..! અમારા સમાધાન કરવાનો સૂર્ય જાય છે. એ તો એમ બોલ્યા. અહીં તો કહે છે કે સમાધાનની પર્યાય તો અંદરથી આવે છે. પણ વ્યવહારની રીત જ એવી હોય છે. ભાષા અને વ્યવહારના કથન એવી જાતના હોય. વિનય છે, બહુમાન છે. ક્ષાયિકસમકિતી છે. ત્રણ જ્ઞાન છે એ વખતે. મતિ, શ્રુત, અવધિ. 'ભરત'ને.

મુમુક્ષુ :- તદ્ભવ મોક્ષગામી છે.

ઉત્તર :- એ ભવે મોક્ષ. ઇન્દ્રે કહ્યું. 'ભરત'! તમારે તો આ ભવે મોક્ષ છે ને. અમારે તો હજી એક દેહ ધારણ કરવાનો છે. ઇન્દ્ર છીએ અમે, મનુષ્ય થઈને અમે મોક્ષ જઈશું. તમે તો આ ભવે (મોક્ષ જશો). (ભરતજી કહે છે), ઇન્દ્ર! ખબર છે બધી. પણ આ વિકલ્પ

એવો આવ્યા વિના રહેતો નથી. એ કારણે, એ યોગ્યતાને લઈને એ વિકલ્પ આવે છે. છતાં એ માને છે કે મારી જ્ઞાનની દશાના સમાધાન મારે અનુસરીને થતા હતા. ભારે વાતું, ભાઈ! સમજાણું કાંઈ?

‘ઉપયોગ ધર્મ છે, જીવ ધર્મી છે. દીપક અને પ્રકાશના જેવો એમનો સંબંધ છે.’ દીપક તે ધર્મી છે, પ્રકાશ તે ધર્મ છે. એમનો સંબંધ છે. કહો, સમજાણું? પાછળ આવશે, ઉપયોગની વ્યાખ્યામાં ક્યાંક. ૩૧૯ લખ્યું છે. પાનું ૩૧૯ છે ને? (શુદ્ધોપયોગ અધિકારમાં છે) ૩૧૯ માં છે. આ જ્ઞાનનો ધર્મ તો દીવાની માફક સ્વપરપ્રકાશકપણું છે. દીવાની ઊપમા છે. ૩૧૯ પાનું છે. આ જ્ઞાનનો ધર્મ તો દીવાની માફક સ્વપરપ્રકાશકપણું છે. એવી વચમાં લીટી છે. આ તો વાંચ્યું હોયને એટલે લખ્યું હોય. વાર લાગે, ભાઈ! પાનું પાછું છૂટું પડવું જોઈએને. આ જ્ઞાનનો ધર્મ તો દીવાની માફક સ્વપરપ્રકાશકપણું છે. છે કે નહિ? ઓહોહો...! હજી તો જ્ઞાન કે દર્શનની એક સમયની પર્યાય એની સ્વતંત્રતાથી થાય એવી પણ હજી ખબર નથી અને આને લઈને થાય એ તો મોટી ભ્રમણામાં પડ્યા છે. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...!

‘દીપક અને પ્રકાશના જેવો એમનો સંબંધ છે. જ્ઞાન અને દર્શનના ભેદથી આ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે...’ જ્ઞાન-દર્શનના ભેદથી ઉપયોગના બે પ્રકાર છે. ‘(અર્થાત્ ઉપયોગના બે પ્રકાર છે : જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ). આમાં જ્ઞાનોપયોગ પણ સ્વભાવ અને વિભાવના ભેદને લીધે બે પ્રકારનો છે...’ જુઓ! પાછા જ્ઞાન ઉપયોગના બે પ્રકાર. પહેલો ઉપયોગ સાધારણ કહ્યો. એ ઉપયોગના બે પ્રકાર : જ્ઞાન અને દર્શન. હવે જ્ઞાનઉપયોગના પણ બે પ્રકાર. એક સ્વભાવ અને વિભાવ. દરેક સમયની પર્યાય સ્વતંત્ર છે. વિભાવ હો કે સ્વભાવ હો. આહાહા...!

‘(અર્થાત્ જ્ઞાનોપયોગના પણ બે પ્રકાર છે : સ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ અને વિભાવજ્ઞાનોપયોગ)...’ સ્વભાવજ્ઞાન તો કેવું છે? ‘અમૂર્ત, અવ્યાબાધ, અતીન્દ્રિય અને અવિનાશી છે;...’ આહાહા...! સ્વભાવજ્ઞાન, એના બે પ્રકાર કહેશે પાછા. ‘સ્વભાવજ્ઞાન અમૂર્ત, અવ્યાબાધ,...’ છે. બાધા-પીડા રહિત છે. નિમિત્તની કોઈ બાધા નથી. ‘અતીન્દ્રિય અને અવિનાશી છે; તે પણ કાર્ય અને કારણરૂપે બે પ્રકારનું છે...’ સ્વભાવજ્ઞાન પણ કારણ અને કાર્ય બે પ્રકારનું છે. ‘(અર્થાત્ સ્વભાવજ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર છે : કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન અને કારણસ્વભાવજ્ઞાન). કાર્ય તો સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન છે...’ એ સ્વભાવજ્ઞાન છે. ઉપયોગ છે એના બે ભેદ. જ્ઞાન અને દર્શન. જ્ઞાનના બે ભેદ, સ્વભાવ અને વિભાવ. સ્વભાવજ્ઞાનના બે ભેદ, કારણસ્વભાવ અને કાર્યસ્વભાવ. સમજાણું કાંઈ?

‘(કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન અને કારણસ્વભાવજ્ઞાન). કાર્ય તો સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન છે.’ લ્યો. એ શું કહ્યું? કેવળજ્ઞાન પણ ચૈતન્યને અનુસરીને હોવાવાળું કેવળજ્ઞાન છે. એમ પહેલો શબ્દ છે એ ત્યાં લઈ લેવો. કેવળજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાનાવરણીયનો નાશ થાય



તો કેવળજ્ઞાન થાય એમ કહે છે. 'સોનગઢ'વાળા કહે છે કેવળજ્ઞાન પર્યાય પોતાથી થાય, ત્યારે કેવળજ્ઞાનાવરણીય એને કારણે નાશ થાય. એમ નહિ, કેવળજ્ઞાનાવરણીય નાશ થાય તો કેવળજ્ઞાન થાય એમ લ્યો. એય..! એ શું? 'રતનચંદ્રજી' એમ લખે છે. બહુ લખે છે... બહુ લખે છે. બિચારા લોકોને ભાન ન મળે. વાણિયાને વખત ન મળે. કેટલાક તો ચોવીસ કલાકમાં કલાક, બે કલાક આવે. એમાં ઓલા માથે બેસે એ વાતું કરે. સાંભળીને જવું. ભાન ન મળે કાંઈ. દસ બોધા, દસ બોધરી, દસ બોધા કા બચ્યા, માથે કહે ગપ્પા, પેલો કહે, સચ્યા. ભાન ન મળે. 'પંડિતજી'! આહાહા..!

આ ક્યાં લઈ ગયા, જુઓ! ઉપયોગની વ્યાખ્યા ચૈતન્યને અનુસરીને હોવાવાળા પરિણામ. એ પરિણામ ચૈતન્યના સામાન્ય બે. હવે એના પણ બે ભેદ : જ્ઞાન અને દર્શન. એ જ્ઞાનના પણ બે ભેદ : સ્વભાવઉપયોગ અને વિભાવઉપયોગ. સ્વભાવઉપયોગના પણ બે ભેદ : કારણસ્વભાવ ઉપયોગ અને કાર્યસ્વભાવ ઉપયોગ. એમાં કાર્યસ્વભાવ ઉપયોગની આ વ્યાખ્યા ચાલી. સર્વથા નિર્મળ કેવળજ્ઞાન. એ કેવળજ્ઞાનની પર્યાય પણ ચૈતન્યને અનુસરીને થાય છે. જુઓ! પૂર્વના ચાર જ્ઞાન હતા માટે કેવળજ્ઞાન થાય છે એમ પણ નહિ, એમ અહીં તો કહે છે, ભાઈ! શું કહ્યું? જીવમાં કેવળજ્ઞાન થાય છે, તો કેવળજ્ઞાનાવરણીનો નાશ થાય, માટે થાય એમ નહિ. પૂર્વે ચાર જ્ઞાન હતા, એનો નાશ થઈને કેવળજ્ઞાન થાય છે એમ પણ નહિ. ચૈતન્યને અનુસરીને કેવળજ્ઞાન થાય છે. 'પંડિતજી'! એમાં એવું છે? પહેલા એવું વાંચ્યું હતું?

મુમુક્ષુ :- ... ચૈતન્ય અનુવિધાયી પરિણામ એ ઉપયોગ, એ તો વાંચી લીધું.

ઉત્તર :- સાચી વાત. વાત તો એવી છે. સ્પષ્ટીકરણ સમજ્યા વિના... આહાહા..! સમજાણું કાંઈ? આ તત્ત્વની સ્થિતિ છે તેમ તેણે માનવું જોઈએ. જે રીતે સ્થિતિથી વિપરીત માને તો તે મિથ્યાદષ્ટિ અજ્ઞાની છે.

કેવળજ્ઞાન સકળ-વિમળ. પર્યાય છે ને? માટે કાર્ય. પર્યાય છે ને? માટે કાર્ય. 'સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન છે.' એક સમયમાં ત્રણકાળ, ત્રણલોક જાણવાની પર્યાય છે. એ પણ પર્યાય તે સમયે જે થઈ તે ચૈતન્યને અનુસરીને થઈ છે. નિમિત્તના અભાવને અનુસરીને કે પૂર્વના ચાર જ્ઞાન હતા એને અનુસરીને (થઈ છે), એમ નથી. આહાહા..! અથવા એ કેવળજ્ઞાનનો પર્યાય ચૈતન્યને અનુસરીને (થયો છે). અંદર બીજા ગુણને અનુસરીને થયો એમ પણ નથી. સમજાણું કાંઈ? અંદર તો ત્રિકાળ શ્રદ્ધાગુણ છે, આનંદગુણ છે, એને અનુસરીને થયો એમ નહિ. સમજાણું કાંઈ? એ કેવળજ્ઞાનનો પર્યાય કાર્યસ્વભાવ નિર્મળજ્ઞાન, પરિપૂર્ણ દશા એ પણ ચૈતન્યના ગુણને અનુસરીને થયેલો છે. એ ગુણમાં એ શક્તિની તાકાત હતી એ તે સમયે બહાર આવી છે.

મુમુક્ષુ :- બીજા ગુણને...

ઉત્તર :- બીજા ગુણની આ પર્યાય નથી. આ તો ચૈતન્યગુણની પર્યાય છે. સમજાણું

કાંઈ? બીજા ગુણનો આશ્રય એમાં છે નથી. ભલે અભેદમાં આવી જાય પણ જ્ઞાન ઉપયોગ ચૈતન્યને અનુસરીને થયો છે. સમજાય છે કાંઈ?

‘નિયમસાર’ મોક્ષનો માર્ગ. અને મોક્ષની વાત કરશું, કહે છે. ‘મગ્ગો મગ્ગફલં’ ‘મગ્ગફલ’ એ કેવળજ્ઞાન. એ કેવળજ્ઞાન કેમ થયું? ચૈતન્યને અનુસરીને થાય છે. મોક્ષમાર્ગ થયો માટે થયું એમ પણ નહિ. જુઓને! એ સ્વતંત્ર...

મુમુક્ષુ :- ‘નિયમસાર’ એટલે નિયમ બતાવ્યો.

ઉત્તર :- નિયમ બતાવ્યો કે તેનો નિશ્ચય નિયમ શું છે? વાસ્તવિક તેની સ્થિતિ શું છે એ બતાવે છે. વિશેષ કહેશે... (શ્રોતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)